

УДК 37.016
DOI 10.58649/1694-9099-2025-4-46-53

ИШЕКЕЕВ Н.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
ИШЕКЕЕВ Н.
КНУ имени Жусупа Баласагына
ISHEKEEV N.
KNU Jusup Balasagyn

АВТОНОМДУУ ӨЛКӨНҮН БИЛИМ БАШАТЫ

ИСТОЧНИК ОБРАЗОВАНИЯ В АВТОНОМНОЙ СТРАНЕ

THE SOURCE OF EDUCATION IN AN AUTONOMOUS COUNTRY

Кыскача мүнөздөмө: Совет доорундагы биринчи мектептердеги билим берүүнүн мазмуну, педагогика, дидактика жана Методиканын көз карашы менен биринчи окуу программалары жана окуу китептери каралат.

Аннотация: Рассматривается содержание образования в первых школах советской эпохи, первые учебные программы и учебники с позиций педагогики, дидактики и методики.

Abstract: The content of education in the first schools of the Soviet era, the first curricula and textbooks were studied in detail on a pedagogical, didactic and methodological basis.

Негизги сөздөр: алиппе; окуу программалары, окуукитептери; хрестоматиялар; билимдин мазмуну; формалары; методдору.

Ключевые слова: алфавит; образовательные программы; образовательные учебники; содержание знаний; формы; методы обучения.

Keywords: alphabet; educational programs; educational textbooks; content; forms; teaching methods.

Мектептеги билим берүүнүн максат, милдети окуу-тарбия ишинин идеялык багытына, мазмунуна, структурасына, коомдук-экономикалык түзүлүштүн табият-жаратылышына жана таптык-социалдык мейкиндиктин алмашышына жараша дамамат өзгөрүп, кубулуп турары маалым. Октябрь революциясынын жеңиши жана Кыргызстанда Кеңеш бийлигинин орношу менен тарыхтагы эң байыркы этностордун бири кыргыз улутунун коомдук-экономикалык, маданий-агартуу тармагында кайра жаралуу процессинин ооматы, келкели башталгандыгын түк танууга мүмкүн эмес, менимче, ага бүгүнкү демократиянын эйфориясы да негиз бере албайт. Тарых ошонусу менен катаал да, каардуу да, чынчыл да. Кеңеш өкмөтү өзүнүн абалкы, адепки айнаамаларынан баштап эле агартуу маселелери туурасында декреттерди кабыл алып, билим берүү системасынын бардык баскычтагы мектептери мамлекеттик болору, окутуу жалпыга бирдей жана акысыз экендиги жөнүндө жарлык салган. Бирок, Кыргызстандын жөн-жаатында, жагдай-кырдаалында жаңы мектептерди уюштуруу, ачуу жеңил-желпи,

оңой-олтоң өтө койбостугу айкын-ачык эле, анткени мурда болгон нерсенин ордуна саамалыктын, жаңылыктын келиши, кайта башталышы карама-каршылыксыз өтпөсү мыйзам-ченемдүү.

1918-жылы 17-августта Түркстан республикасынын Эл комиссарлар совети жумурияттык БАКтын бекитүүсүндө "Түркстан крайында эл агартуу ишин уюштуруу жөнүндөгү жобону" киргизип, ал боюнча билим берүү ишине жетекчилик кылуу, башкаруу милдет-талаптары агартуу комиссияларына тапшырылат. Бул комиссиянын төрагасы эл агартуу комиссары катары эсептелет. Өйдөкүлөргө удаалаш жер-жерлерде эл агартуу бөлүмдөрү жана эл агартуу советтери түзүлөт. Кыскасы, жогорку тариздүү эл агартуу органдарын аймак-чөлкөмдөрдө уюштуруу 1919-жылдын босогосунда аяктап, билим берүүнүн жаңы системасынын пайдубалын куруунун түйшүктүү, машакаттуу процесси алгалоонун, илгерилөөнүн кан жолуна түшкөн. Көпчүлүк жерлерде кеңеш мектептерин түзүү жана уюштуруу массалык мүнөзгө ээ болгон. Мисалга, кеңеш өкмөтүнүн чакыруусу боюнча

Кытайдан кайтып келген Пишпек уездиндеги Сарбагыш жана Атаке болуштарына отурукташкан кыргыз качкындары өздөрүнүн балдары үчүн мектеп-интернат ачып берүүнү суранышса, эл агартуу органдарынан мектептерди уюштурууну өтүнүп, Байтик (1918-жылы, 11-декабрь), Чыгыш – Сокулук (1919-жылы, 13-январь), Багыш (1920-жылы, 8-октябрь) болушунун элдери да кат менен кайрылышкандыгын атай кетүү оң. Ушул эле сыяктуу кыймылдар Суусамыр кыштагында, Пржевальск, Жалал-Абад, Ош, Нарын, Пишпек уезддеринде болгондугун тарыхый фактылар тастыктайт. [1]

Кыргызстанда Кеңеш мектептерин түзүүдөгү күрдөөлдүү кыймыл атуулдук согуш аяктагандан кийин жигердүү мүнөзгө ээ боло баштаган. Айрыкча, Түркстан Эл комиссарлар совети агартуу ишине көмөк көрсөтүү максатында кор уюштуруп (1923-жыл, 27-ноябрь), билим берүү ишине үзгүлтүксүз кам көрүү, жардам берүү аракеттерин көрөт. Албетте, мындай кыймылдарды уюштуруунун башында партиялык уюмдар жана советтер тургандыгы талашсыз. Алсак, Түркстан Коммунисттик партиясынын Ош уездик комитети мектептерге жардам берүү, көмөк көрсөтүү апталарын өткөргөндүктөрүн атай кетүү жетиштүү, асыресе, ал оокум-кезеңде эл тарабынан колдоого, сүрөөнгө алынган энтузиасттык саамалык кыймылдар бир кыйла болгон. Дал ушундай формалар менен терип-тепчип жыйналган, топтолгон каражаттар элге билим берүү системасын каржылоого жумшалган. Өйдөгүдөй иштиктүү аракеттердин натыйжасында гана 251 кыргыз мектеби ачылган. Мына ошентип, совет бийлигинин бир нече жылдарынын ичинде гана Кыргызстандагы мектептердин саны революцияга чейинки менен салыштырганда 3 эседен ашык өскөн, ал эми кыргыз окуучулардын саны 20 эсе арткан. Ошондой эле, кыз менен эркек балдарды бирге окутуу, мектепти мечиттен бөлүү, мугалимдерди даярдоо жана алардын кесиптик камылгасын жогорулатуу, өркүндөтүү, аттестациялоонун алгачкы кадамдары, окуу-материалдык базаларды түзүү иштери да бир топ иретке салынат.

Орто Азия менен Ыраакы Чыгыш жеринде жашаган элдердин агартуу системасына жалпы, орток болгон бир кубулуш бар. Ал – ар бир улуттун туңгуч газетасы. Баамымда, аталган аймактагы айрым улуттар үчүн газета маалымат-информациянын, кабар-

даректин, үгүт-насааттын, жаңылык-саамалыктын булагы болуу менен катар педагог-агартуучу, гезит-программа, гезит-окуу куралы жана окуу-методикалык материалдарды берүү сыяктуу тарыхый вазифасын аткарган. Демек, саясий-таптык күрөштүн маанилүү куралы, массалык маалымат системасынын ошол кездеги негизги каражаты болгон "Эркин Тоо" алиппе сындуу элди сабаттуулукка үндөөдө, билим берүүдө, көз караштарын, таанып-билүүлөрүн калыптандырууда рухий революциянын бешиги болгон.

Кыргызстанда бардык илимий-агаруу иштерине жетекчилик кылуу үчүн автономиялуу областтын Ревкомунун Президиумунун 1924-жылы 20-декабрдагы токтому менен уюштурулган орган (бир аз убакыт ал илимий комиссия деп аталган. – И.Н.) мектептер үчүн окуу пландарын, программаларын, китептерин, методикалык көрсөтмөлөрдү, инструкцияларды, жоболорду иштеп чыгууда маанилүү роль ойногон. Бөтөнчө, Кыргызстан үчүн сабатсыздыкты жоюу жөнүндөгү айрыкча маанидеги декретти иш жүзүнө ашырууда көмөгү мол. Калктын басымдуу көпчүлүгү сабатсыз болгон шарт-жагдайда агартуу ишин ойдогудай, көңүлдөгүдөй жолго коюуга, иретке салууга мүмкүн эмес эле. Ошондуктан, Кеңеш өкмөтүнүн алгачкы жылдарынан баштап эле, сабатсыздыкты жоюу боюнча мектептер иштей баштаган. Кыргызстанда 8 жаштан тартып, 40 жашка чейинки окуй да, жаза да билбегендердин сабатсыздыгын жоюу милдеттендирилген. Адамдар эмгектен кийин, кечкисин парталарда отуруп, сабатсыздыгын жоюшкан. Буга удаа калк арасында саясий-агартуучулук иштер уюштурулган, ошонун натыйжасында алгачкы кызыл үйлөр, кызыл чайханалар пайда болгон. Аталган иш-чаралар жер-суу реформасын, жаңы экономикалык саясатты Кыргызстанда жүргүзүүдөгү ийгиликтер жана өксүктөр менен жарыш иш жүзүнө ашырылды.

1925-жылдан тартып, кыргыз тилинде окуу китептери чыгарыла баштайт. Буга чейин сабак окутуу казак, өзбек жана татар тилдеринде жүргүзүлүүчү. Баса, ошол эле жылы кыргыз тилинде 76 миң нуска менен 14 наамдагы окуу китептери чыгарылат. Өкмөт түпкүлүктүү калктын арасында сабаттуулукту тереңдетүү жана кеңейтүүнүн кан жолундагы бөгөттөрдү четтетүүгө активдүү умтулат. Аталган жылы май айында кыргыз автономиялуу областынын

биринчи областтык илимий- педагогикалык съезди араб алфавитин жоюуну жана жаңы арипке өтүүнү объективдүү зарылдык деп табат. Латын тамгасынын негизинде алфавит иштеп чыгууну илимий комиссияга тапшырат. Съезддин чечимин илимий комиссия ишкердүү жетекчиликке алып, ошол эле жылы жаңы кыргыз алфавитин даяр кылат. 1926-жылы октябрда областтык аткаруу комитетинин президиумунун токтомуна ылайык жаңы кыргыз алфавитинин областтык комитети түзүлөт. Булар кыргыз жазуусун латын алфавитине которуу боюнча олуттуу саясий-орфографиялык уюштуруу иштерин бүткөрүшөт. Ошентип, Кыргыз АССРинин Советтеринин 1 уюшмасын түптөө (учредительный) съезди "1927-жылдан тартып, жаңы кыргыз алфавитин киргизүү жана 1930-жылдан кечиктирбестен араб алфавитин колдонуудан биротоло чыгаруу жөнүндө" токтом кабыл алат. Республикадагы калктын арасында жаңы алфавиттин маани-маңызын кең-кесири насыякаттоо улантылат. Жер-жерлерде бул алфавитте окутуу боюнча курстар, кружоктор уюштурулат. 1928-29-окуу жылынан тартып билим берүүчү мектептерде жана сабатсыздыкты жоюу системасында окутуу латын алфавитине өткөрүлүп, окуу китептери да жаңы алфавитте чыга баштайт. Дегинкиси, латын алфавитине өтүү республикада маданий революцияны турмушка ашырууга, сабатсыздыкты жоюуга жана элдин рухий деңгээлин жогорулатууга жардам берген. [2]

Улуттук жактан өз алдынча бөлүнүүдөн кийинки жылдардын ичинде, б.а., окуучулардын контингенти 46,6 миң кишиге жетип, 515 мектеп курулган. Айтмакчы, мектептердин бул жалпы санын төмөнкүдөй бөлүштүрсөк болот: 493 башталгыч, 15 жети жылдык, 3 орто, 4 башка типтеги мектептер (1927-28-окуу жылына карата. [3] Окуучулардын составында да түпкүлүктүү улуттун улан-кыздарынын мектепке тартылышы артыкчылык кылган, менимче, бул закон ченемдүү. Кыргыздар 22972, же 47,6%; орустар жана башка европалык улуттар 19850, же 41,6%. Калгандары өзбек, казак ж.б. калктын улан-кыздары. Кыргызстандагы мектептер структурасы боюнча РСФСРдын мектептеринен бир кыйла айырмаланган. Себеби, ал педагогикалык кадрлардын жетишсиздиги, адистердин билим деңгээлинин, кесиптик даярдыгынын өксүктүгү жана башталгыч мектептердеги билим берүүнүн кош тилдүүлүгү менен өзгөчөлүү. Ошондон улам башталгыч мектептер төрт жылдык болуп

түзүлбөстөн, беш жылдык мөөнөт менен уюштурулган. Биринчи баскычтагы мектептин базасында жалпы билим берүүчү жети жылдык мектеп, калааларда кесипке багыт берүүчү кээ бир тогуз жылдык мектептер ачылган.

1930-жылы 19-сентябрда Кыргыз АССР БАК менен Эл комиссарлар совети кошко жыйынында "Кыргыз АССРинин территориясында жалпыга милдеттүү башталгыч окуу киргизүү жөнүндө" токтому кабыл алынат. Бул документке ылайык республиканын аймагында 1930-31-окуу жылынан баштап, 8-10 жаштагы балдарды жана 11-14 курактагы жашы өтүп кеткен өспүрүмдөрдү жалпыга милдеттүү түрдө башталгыч билим алууга тартуу сунуш этилет. Кыргызстанда жалпыга милдеттүү окууну ишке ашырууда республиканын социалдык-экономикалык, маданий-агартуу тармактарынын өнүгүшүнүн спецификалык өзгөчүлүгүнө байланыштуу кээ бир кыйынчылыктар бар эле, албетте, ал оорчулуктар бул процесстин кандайдыр бир даражада бөтөнчөлүктөрүн да аныктады десек болот. Биринчи бөтөнчөлүк, республика көчмөн жана жарым жартылай көчмөн чарбалардын дагы эле көп болушунун натыйжасында балдарды да, чоңдорду да тейлөөчү көчмө мектептердин иштеп турушу; экинчи бөтөнчөлүк, республиканын бардык райондорунда жалпыга милдеттүү окууну толук ишке ашыруу үчүн бирдей шарттын болбогондугу (Бул абал 1930-31-окуу жылында мектеп жашындагы балдарды окууга толук тартуу райондорунун милдеттүү жана милдеттүү эмес секторун аныктоону талап кылган. – И.Н.); үчүнчү бөтөнчөлүк, кыздарды массалык түрдө окууга тартууга байланыштуу; төртүнчү бөтөнчөлүк, республикада жашап турган ар түрдүү улуттагы балдарды өз эне тилинде окутууда; бешинчи бөтөнчөлүк, балдарды окууга тартуу боюнча иштерде педагогикалык кадрлардын жетишсиздиги, мектептердин материалдык базаларынын начардагы, эне тилинде окуу китептеринин жоктугу. [4] Аталган кыйынчылыктарга жана бөтөнчөлүктөргө карабастан, жалпыга милдеттүү окуу комитеттеринин демилгеси менен бул саясий-педагогикалык көрүнүш бүткүл элдик ишке айланды. Натыйжалуу жыйынтыктар алынып, мектептердин бүткүл ишинин мазмуну принципалдуу башкача болуп калды жана окуучулардын жалпы билим алуу деңгээли өстү. Педагогикалык кадрларды даярдоо жана кайра белендөө, камдоо

үзгүлтүксүз улантылды. Мугалимдердин адистик чеберчилигин арттырууда алгачкы жарык көргөн педагогикалык журналдын да ("Жаңы маданият жолунда" (1928), кийинчерээк "Маданий майдан" (1932) жана "Окутуучуларга жардамдын" (1938) ролу олуттуу болгон.

Уруят заманынын алгачкы жылдарында Ташкент, Алматы шаарында окуп, билим алып жатышкан кыргыздын талапкер жаштары казак, татар тилиндеги газета-журналдарга саамалык чыгармаларын жарыялашкан. Бөтөнчө, мында К. Тыныстанов менен С. Карачаевдин чыгармалары салыштырмалуу айтканда сапаттык жагынан айырмаланганы талашсыз. Улуттун тарыхындагы биринчи газетанын жарык көрүшү менен чыгармачыл интеллигенциянын жаңы толкуну адабиятка аралашат, албетте, алар: А Токомбаев, М. Токобаев, М. Элебаев, Ж. Жамгырчиев, Б. Кененсариев, К. Баялинов, Т. Жолдошев ж.б. Поэзия, проза менен удаа котормо ишинин, адабий сындын түйүлдүктөрү пайда болот. Адабият майданына К. Жантөшев, Ж. Бөкөнбаев, Ж. Турусбсков, К. Маликов сыяктуу жаңы күчтөр кошулат. Ошентип, 20-жылдары адабият фольклордон ажыроо, кол үзүү эволюциясын бир кыйла тездетүү менен, өз алдынча өнүгүү процессиндеги реалисттик көркөм сөздүн жаңы "үйүн" көтөрдү. Ал поэзияда, прозада, драматургияда жана адабий сында айкын-таасын көрүндү.

Билим булагы

Адабият сабагы боюнча окуу программалары Октябрь революциясынын алгачкы жылдарында Кыргызстанда гана эмес, башка элдерде да түзүлбөгөндүгү маалым. Ошондуктан, ири алды биз төмөндө Кыргызстандын мектептеринде колдонулган окуу программаларына кыскача экскурс жасай кетели. 1919-жылы агартуу ишинин өкмөттүк комиссиясынын алдында Мамлекеттик окумуштуулар кеңеши (ГУС) түзүлөт. Буга жогорку окуу жайларында жана илимий мекемелерде реформа жасоо боюнча зарыл милдеттер жүктөлөт. 1921-жылы Мамлекеттик окумуштуулар кеңешинин алдында илимий-педагогикалык секция уюштурулат. Мунун вазифасы педагогикалык илимдин, элге билим берүүнүн актуалдуу проблемаларын иликтөө, жөнгө салуу жана мектептердин окуу программаларын түзүү болот. Ушул орус адабияты боюнча адабияттык окуу үчүн биринчи окуу программасы (II баскычтагы мектептердин I-II класстары үчүн. Бул азыркы

кездеги мектептердин VI-VII класстарына туура келет. – И.Н.). П.Н. Сакулиндин редакциясы астында жарык көрөт. Ушул программадан баштап мектептерде "адабияттык окуу" деген методикалык термин кабыл алынат.

1923-24-жылдары Түркстан эл агартуу комиссариатынын мамлекеттик окумуштуулар кеңешинин алдында Кара-Кыргыз илимий-методикалык комиссиясы ишке киришет. Аталган комиссиясынын башкы мүдөө-максаты кыргыз тилинде окуу программаларды, методикалык көрсөтмөлөрдү, терминологиялык сөздүктөрдү түзүүдө турган. 1925-жылы ал илимий-методикалык комиссия Академиялык борборго айланат. Аталган жылдарда Кыргызстандын мектептеринде массалык мүнөздө болбосо да, РСФСРдин мамлекеттик окумуштуулар кеңеши тарабынан иштелип чыккан комплекстүү программалар педагогикалык процесске аралаша баштайт. Бул программанын жетектөөчү идеялык-тематикалык резюмеси - коом, саясат, эмгек, жаратылыш, социалдык күрөштөгү таптардын орду, алардын тарыхый миссиясы, социалисттик формациянын артыкчылыктары, окуучуларды коомдук-саясий турмушка активдүү тартуу, мектепти турмушка жакындатуу. Программада окуу материалдары предметтик принцип боюнча эмес, табият, эмгек жана адамдар коому тариздүү маалыматтардын бирдиктүү комплекси түрүндө уюштурулган. Ошонун натыйжасында ал программа комплекстүү деп аталып кеткен. Адатта, бул окуу программасында ар бир предметтин спецификалык бөтөнчөлүгү эске алынбайт. Окуучуларга үч бөлүмдөн: жаратылыш, эмгек жана коом деген комплекстүү темалар боюнча маалыматтар топтоштурулуп берилет. Айтор, бул программа боюнча адабият предмети коом таануу дисциплинасынын "кабыргасынан жаралган" сындуу, анын бир бөлүгү катары каралып калган. Программа академик А.Э. Измайловдун пикири боюнча Кыргызстанга кыйла кечигип келген, ошол мезгилдерде мугалимдердин кеңири колдоосуна ээ болбогон жана мектептерде сейрек колдонулган. Сомосунан айтканда, аталган программа окуучулардын билиминин сапатын жакшырта алган эмес, сабаттуулукка да начар үйрөткөндүгү шексиз. Ошого карабастан, окуучуларды саясий жактан тарбиялоодо, коомдук пайдалуу эмгекке үйрөтүүдө, өспүрүмдөрдүн активдүүлүгүн арттырууда, өз

алдынчалыгын калыптандырууда артыкчылыктарга ээ болгондугу талашсыз.

Кийинчерээк Дальтон-план (АКШнын педагогикалык системасында 1904-1920-жылдарда колдонулган. Аталышы бул план кеңири колдонулган Массачусетс штатындагы Дальтон шаарынын атынан коюлган. – И.Н.) боюнча окутуу аракеттери кеңири кулач жайбаса да, асыресе, бул багытта айрым иш-аракеттер жок эмес эле. "Дальтондун лабораториялык планы боюнча бардык программалык материалдар бөлүм-тапшырмаларга бөлүнгөн. Мугалим ар бир бөлүм боюнча кыскача жазуу тапшырмасын түзүп чыккан. Ал планда үйрөтүүгө тийиш болгон бардык маселелер айтылган жана берилген суроого жооп бериш үчүн кайсы китептерди карап чыгуу керек экендиги көрсөтүлгөн. Жазуу жүзүндөгү тапшырманы окуучулар өз алдынча, жекече, же үч, беш кишиден бригада түзүп алып, аткарууга укуктуу болчу. Андан кийин тапшырманы аткаргандыгы жөнүндө мугалимге кыскача отчет берүүчү". Албетте, бул билим берүүнүн класс-сабак формасынын ролун төмөндөткөн, дарстагы коллективдүү процессти жекече, же бригадалык иш менен алмаштырган. Мугалимдин билим берүүчүлүк, таалим-тарбия этүүчүлүк, уюштуруучулук ролун басынткан. Бирок, окутуунун индивидуалдуу принцибине таянган.

1929-жылы комплекстүү-долбоор программасы жарыяланган. Программанын мазмуну коомдук пайдалуу ишке акцент коюп, окуучуларды эмгектин ар түрдүү тармактарына теориялык жана практикалык жактан машыктыруу менен аныкталган. Окуучулар билимдин тигил, же бул көлөмүн сабак процессинде ырааттуу, үзгүлтүксүз алышпастан, тапшырма-долбоорду аткаруу нөөмөтүндө үйрөнүшкөн. Билим берүү узак убакыт-саатка пландаштырылып, окуучулар завод-фабрикаларда, мектеп устаканаларында, айыл чарба жумуштарында мээнет этишип, практикалык көнүмдөрдү өздөштүрүүгө жана ошого байланыштуу билимдерди, маалыматтарды алууга ылайыкташтырылган. Акыйкатта, бул мектептердеги политехникалык билим берүүгө жагымдуу үлүш-шыбагасын тийгизгендигин танууга болбос. Антсе да практикалык дарстар тигил же бул илимдин негизин нак-нукура берүү процесси менен оптималдуу синтездештирилбеген жана айкалыштырылбаган. Кыргыз мектептеринде бул программаны педагогикалык практикага

колдонуу үчүн аракеттер болбой койгон жок, ошол себептүү Ажыйман [5], Б. Данияров [6] жана Шамурза уулу С. макалалары жарык көргөн. [7] Бул материалдарга карата кылдат талдоолор [8] берилгендиктен токтолуп олтурууну эп көрбөдүм. Баса, программа кээде механикалык пландагы мамиленин бутасына алынган чактары да жок эмес (Биз бул жерде 1931-жылы Майтөрө жана Жантөш уулдары тарабынан (Башталгыч мектептин программасы: Айыл-кыштак мектептеринин IV-V класстары үчүн) орус мектептеринин окуу программасынын которулуп, кыргыз класстарына сунуш этилгендигин көңүлгө алдык. – И.Н.). Жогорку программалардын кемчиликтерин академик В.В. Голубков төмөнкүчө туюндурат: "...проектные программы" повторяли все недостатки" комплексных программ": то же игнорирование специфики художественной литературы, та же искусственность в подборе материала, то же отсутствие историзма в изучении произведений". Менимче, бул пикир менен макул болбой коюу кыйын.

Кеңеш өкмөтүнүн саамалык жылдарындагы көйгөйлүү проблемалардын бири, албетте, окуу китептери экендиги талаш-тартышсыз. Маселенин курчутуу кыргыз элине гана типтүү болбостон, Түркстанды мекендеген башка калктар үчүн да актуалдуу эле. Ошол себептүү алгачкы жылдарда абалкы-мурунку жаңы методдогу жана орус-тузем мектептериндеги кээ бир окуу китептерин колдонуу табигый ички зарылдыктын туундусу болгон. Жалпы эле Түркстан крайында өз эне тилинде жаңы окуу китептерин түзүүнүн оорчулуктары, биринчиден, филолог кадрлардын али даяр эместигине, экинчиден, басмакана иштеринин жөнгө салынбагандыгына байланыштуу түшүндүрүлөт. 1924-жылы январь айында Түркстандын Советтеринин XII съезди болот, анда Эл агартуу комиссариатынын баяндамасын угуп, жумурияттын бардык эмгекчилерине карата үндөө менен кайрылат. Съездде окуу китептерин өз эне тилинде басып чыгаруу маселеси каралып, тийиштүү чечим кабыл алынат. Бул туурасында К.Е. Бендриков төмөнкүлөрдү белгилейт: "Совет адабияты таптакыр жок кара кыргыз... ж.б. элдерге, окуу китептерин чыгарууга киришүү жөнүндөгү съезддин чечими абдан маанилүү болду. Орто Азия элдеринин өз тагдырын өзү чечүүсүнө ушул процесс таасир этти..." [9] Аталган чечимди иш жүзүнө ашыруу узакка созулуп,

жылдар менен өлчөнбөстөн, революциялык темпте, күн- жылдыз убактысына таянуу аркылуу ченелип, анан чечкиндүү, иштиктүү жөнгө салынгандыгын атайлап белгилей кетким келет. Анын үстүнө 1924-25-жылдарда улуттун натыйжалуу келечегин аныктаган олуттуу окуялар (Кыргызстан өз алдынча автономиялуу область болуп, РСФСРдин курамына кирет, "Эркин Тоо" газетасы чыгат, Кыргыз мамлекеттик басмасы уюшулат. – И.Н.) да болду, буга удаа оригиналдуу жана котормо түрүндөгү 12 наамдагы окуу китептери басылып чыгарылат. Ошолордун сабында кыргыз тили боюнча биринчи окуу куралы да жарык көрөт. Ал – реформаланган араб ариби боюнча даярдалган И. Арабаевдин "Кыргыз алиппеси". [10] Китеп казак, кыргыз билим комиссиясынын тапшыруусу боюнча жазылган. 1924-жылы Ташкент шаарында басылып чыккан. Жалпы көлөмү 58 бет. Окуу куралынын 32-бетинен баштап алиппеден кийин үйрөнүү үчүн ар түрдүү маалымат-түшүнүктөрдү кыска, бирок нуска түшүндүргөн алакандын отундай тексттер берилет. Алар: этнография, улуттук спорт, антропоним, адам анатомиясы, үй тиричилик буюмдары, топоним, ай-жыл аттары, зооним, жаратылыш кубулуштары ж.б. боюнча. Ошондой эле чакан популярдуу мүнөздөгү макалалар да (Мисалга: "Мен кантип окууга бардым", "Биздин үй", "Мектеп баласы") окуучулардын таанып-билүүсүн өрчүтүүчү, таалим-тарбиясын үлгүлүү кылуучу касиет-наркка ээ. Жеткинчектердин көркөм-эстетикалык маданиятын тарбиялоого кандайдыр бир даражада поэтикалык – стилдик табияты адекваттуу келген адабий үлгүлөргө да алиппе өз беттерин арнаган. Мисалга, лирикалык (санат ырлары, калп ырлары ж.б.), дидактикалык (макалдар, табышмактар, жаңылмачтар) чыгармаларды белгилей кетүүгө болот. Айрыкча, каймана-дидактикалык насыйкаты мол тамсил жанры арбыныраак, ирети менен атай кетсек: "Жыл башы болуунун талашы", "Арсыз ат", "Калпычы мышык", "Карга менен кумурска", "Керине", "Талаш", "Акылдуу сокур", "Уйлуу кедей", "Капканчы менен чөндөлөй", "Ата акылы". Ошондой эле, миниатюра аңгемелер да ("Мукаш", "Тору тай") көркөм окуунун предмети. Сомосунан, алиппедеги адабий материалдардын методикалык уюштурулушу сапаттуу жана өрнөктүү. Антсе да айрым материалдарды берүүдө окуучулардын курактык өзгөчөлүгү толук эске алына бербегендей. Ал эми, К.

Тыныстановдун "Алиппеден кийин окуу үчүн хрестоматиясы" да 1924-жылы жарык көргөн. Бул окуулукту республиканын китепканаларынан издеп таба албадык. Жекече иликтөө да майнап бербеди, ошонун натыйжасында ал окуу куралы туурасында академик А.Э. Измайловдун пикирине шилтеме берүүгө аргасызбыз: "...биринчи окуу китеби хрестоматия, негизинен, кыргыз фольклорунун материалдары боюнча түзүлгөн. Бул китепте педагогикалык жагынан эл жомокторунун бир катар жакшы үзүндүлөрү басылган. Мисалы, кыргыз дыйкандарынын чарбасында кимиси көбүрөөк керек экендиги жөнүндө төөнүн, аттын, уйдун, койдун ортосундагы чатак; кокон хандыгынын тушунда дин медресесине окуудан баш тарткан кыргыз жөнүндө; куу түлкү туурасындагы ж.б. аңгемелер. Хрестоматияга орус тилинен которулуп алынган Крыловдун тамсилдери жана кээ бир атеисттик мазмундагы илимий-популярдык макалалар киргизилген... Окуу китептин бардык материалдары окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө туура келе берген эмес".

Кыргызстандын бардык жерлеринде жаныдан гана уюшулган I, II баскыктагы мектептер болгондуктан, адабиятка байланыштуу материалдар эне тили боюнча чыккан окуу китептериндеги лингвистикалык темалардын мүнөзүнө жараша берилип келди. Бул жагынан алып караганда латын алфавитинде биринчи жолу чыккан И. Арабай уулу менен Х. Карасай уулунун "Жаңылык" окуу китеби өрнөктүү. [11] Бул чоңдордун алиппесинде кыргыз тилинин материалдары менен жарыш ар кандай темадагы макалалар жана поэтикалык чыгармалар берилген. Андай болгон соң, кыскача мүнөздөй кетели. Адамдардын жашоо-тиричилигиндеги ар кыл мамилелердин табиятына, объективдүү дүйнөнүн оомалуу-төкмөлүү көрүнүштөрүнө карата акыл-накыл, насаат-осуят айтуу, ой жүгүртүү багытындагы санаттар, термелер, пейзаждык маанайдагы аёо, кейүү, өкүнүү, ыраа көрбөө, өксөө мотивиндеги, жаңы замандын келкелин даңктоо, өспүрүмдөргө кайрылуу планындагы, күндүн-табияттын мезгилдүү өзгөрүшүн саймалоо багытындагы жана эл аралык пролетарлардын гимнин тексттин көркөм окуу сунуш этилген. Дагы тагыраак айтканда, алар: "Керме-Тоо", "Санат ырлар", "Терме, санат ырлар", "Интернационал", "Октябрдын келген кези" (А. Токомбай уулу), "Кайгылуу күн" (Жамгырчы уулу), "Жаштарга" (Салы уулу), "Жаз", "Күз" (Касым), "Ала-Тоо"

(Бөрү) ж.б. Ошондой эле, календардык түшүнүктөрдү атоо, уруят заманга чейинки кыргыз элинин турмушу, тарыхый окуялар (1916-жыл, 7-ноябрь), адам баласынын эволюциясы, коомдук уюмдар (партия, кошчу, жаштар, пионер), В.И. Лениндин өмүрү, осуяттары, кыргыз жери (статистикалык маалыматтар камтылган), айылы, дыйканчылык, трактор, мал чарбасы, падыша заманындагы билим берүү, аялдар тендиги, кызыл аскер, жумушчу, кооператив, калаа-кыштак, эне тил, отун энергетикасы (таш көмүр, чым көң), кол өнөрчүлүк, медицина, үй-бүлө ж.б. темалардагы ар кандай формадагы зарыл болгон маалымат-информацияларды берген популярдуу тексттер да жайгаштырылган. Фактылар тастыктап тургандай, поэтикалык чыгармалардын да, макалалардын да табияты окуучулардын таанып-билүүсүн, айрыкча, коомдук-саясий активдүүлүгүн көтөрүүгө багытталып турат. Тексттердин структурасы идеологиялаша баштаган билим берүүнүн системасына ылайыкташтырылган. Тарыхый-конкреттүү мамиле кылганда, көпчүлүгү илимий жактан негиздүүлүгү, кабыл алууга ийкемдүүлүгү, мазмун-маанисинин жаңычылдыгы, компетенттүүлүгү, оперативдүүлүгү менен айырмаланып, окуучуларда белгилүү бир социалдык-психологиялык маанайды түзүүгө жарамдуу. Жалпысынан, окуу китебинин пафосунда сабаттуулукка, билимдүүлүккө чакыруу, өткөндү баалоо, келечекке ишенүү, социалисттик мамлекеттин артыкчылыгын идеологиялык жактан камсыз кылуу, коммунисттик аң-сезимдүүлүккө үндөө, таптык таалим-тарбия берүү маселелери эпкинүүлүк кылат. Методикалык чечилиши да бир кыйла нарктуу жана нускалуу.

Ал эми Тыныстан уулу Касымдын "Эне тилибиз" [12] аттуу кыргыз тилиндеги тыбыштарды жана сөз түзүлүштөрүн үйрөтүүгө арналган окуу китебинде да поэтикалык чыгармалар билим-тарбия берүүдө тийиштүү ордун ээлегендиги баамга урунат. Мисалга, "Жаз", "Бешик ыры", "Күз", "Жазгы талаа" (Жамгырчы уулу), "Жазгы таңда", "Жаз күндөрү" (Бөрүбай) деген ырлар фонетикалык, морфологиялык түшүнүктөрдүн практикалык материалы катары отурукташкан. Аталган көркөм токулмаларды улай тыбыш, тамга, муун, сөз, сүйлөм ж.б. лингвистикалык категориялар менен кыйыштырылган суроолордун сунуш этилгендиги сөзсүз окуучулардын акыл

ишмердигин алгалоого "саяпкер" болгондугу талашсыз.

Тыныстан уулу Касымдын 1-баскыч мектептердин 1-бөлүмдөрү үчүн арналган окуу китеби "Жаңы айыл" [13] деп аталат. Бул өзүнүн мазмуну жана формасы боюнча хрестоматия тариздүү. Анда конкреттүү маселелерди камтыган кабарлар, медицинага, архитектурага, дыйканчылыкка, мүнүшкөрлүккө, жыл мезгилдерине, техникага, астрономиялык кубулуштарга, жан-жаныбарларга, улуттук оюндарга ж.б. байланыштуу илимий жана публицистикалык макалалар орун алган. Ошону менен катар фольклордук материалдар ("Бекбекей", "Ойсул ата", "Камбар ата", "Зеңги баба", "Чолпон ата", "Чычаң ата" ж.б.), ырлар ("Күз кетти", "Күз", "Эгин бышты" (Бөрүбай), "Кайсы кез" (Кыпа уулу С.), "Жаш пионерлер ыры", "Октябрдын келген кези" (Токомбай уулу А.), "Биз ким элек, ким болдук" (Т. Байбол уулу), "16-январь", "Ала-Тоо", "Владимир өлгөн күн", "Жазгы жамгыр", "Жай" (Б. Кененсары уулу), "Бул кай кезде болду эле?", "Күз", "Күздүн өмүрү", "Күз келди", "Жайлоо" ж.б.) жана тамсилдер (И.А. Крылов. "Ийнелик менен кумурска" ж.б.) белгилүү бир адабий-дидактикалык ырааттуулукта, максаттуулукта берилген. Окуу китебинде тексттен тышкары каражаттар (суроолор) да жок эмес, асыресе, алардын мазмуну окуучулардын өз бет алдынча иштөөсүн уюштуруу касиетине ээ. Кыскасы, окуу куралы билим берүүнүн кеңири чөйрөсүн камтыган, албетте, алардын ичинен балдардын сабаттуулугун адабий-көркөм маалыматтар менен бекемдөөгө жана өркүндөтүүгө болгон умтулуу алдыңкы чектерде. Султан Сатыбалды уулу менен Ишенаалы Арабай уулунун балдар үчүн алиппеси "Биздин мектеп" [14] деп аталып, 1-баскыч мектептерге арналган. Алиппенин материалдары белгилүүдөн белгисизге, жөнөкөйдөн татаалга, жеңилден оорго өткүдөй принципте уюштурулган. Ар бир жаңы маалымат-түшүнүк мурдагыдан татаалыраак келип, окуучулардын абалкы ээ болгон билимин, машыккандыгын, тажрыйбасын жетелөөчү, ээрчитүүчү жана өркүндөтүүчү касиетке ээ. Окуу куралында алиппеден кийин окуу үчүн адабий-көркөм тексттер берилген. Ал тексттер коом, турмуш, жаратылыш, маданият, мораль, рухий турмуш туурасында адамдардын топтогон тажрыйбасынан балдарга кабар-түшүнүк берүүгө жарамдуу. Сомосунан, ал материалдар окуучулардын кат-сабатын өркүндөтүүгө, акыл-эсин, таанып-билүүсүн

өстүрүүгө, ой жүгүртүүнүн логикалык ыкмаларын рационалдуу активдештирүүгө жана жүрүш-турушун, таалим-тарбиясын үлгүлүү кылууга ийкемдүү. Өтүлгөн темаларды конкреттүү тексттердин мисалында бышыктоо, кайталоо ниет-тилегиндеги суроолору да өрнөктүү. Алиппенин структурасы – лингвистикалык-методикалык жана дидактикалык планда сапаттуу. Айтор, окуу китебинин уюштурулушу аналитикалык-синтетикалык усулдарга негизделген деп ишенимдүү айта алабыз. Бирок, бул алиппе деле отузунчу жылдарга чейинки окуу куралдарындай программага дал келбеген фактылардан, тексттерди иргеп алууда таанытуучулук, тарбиялык нарк-дөөлөтүнө, касиет-сапатына сынаакы, кыйкымчыл мамиле кылбаган эпизоддордон, адабий материалдарды тандоодо кээ бир жанрларга өзгөчө "жашыл жарык" берген учурлардан алыс боло алган эмес. Жалпылаштырып айтканда, элементардык адабий билим берүүнүн саамалык аракеттери лингвистикалык түшүнүк-категориялардын табиятына, мүнөзүнө жараша спонтандуу негиздеги синретикалык байланышта экендигин эне тил окуу китептерин талдоо айкындады.

Айрым бүтүмдөр

Революциялык-социалдык өзгөрүүлөргө жараша жаш муундарга билим берүүчү, таалим-тарбия этүүчү жаңы типтеги мектептердин пайдубалы курула баштады. Окутуунун мазмуну жана формасы коомдун экономикалык-маданий өнүгүшүнүн деңгээлине жараша болот эмеспи. Ошол себептүү алгач башталгыч билим берүүчү мектептер ачылды, алар улам өркүндөтүлдү. Реформаланган араб арибине, кийинчерээк латын алфавитине өтүү процесси жүрдү. Сабатсыздыкты жоюу бүткүл элдик ишке айланды. [15]

Адабият боюнча окуу программалары Октябрь революциясынын алгачкы жылдарында Кыргызстанда гана эмес, башка элдерде да түзүлбөгөн. Ошондуктан жергиликтүү мектептерде тигил, же бул сабак боюнча билим берүүдө бүт өлкө сыяктуу эле комплекстүү, Дальтон-план, комплекстүү-долбоор программаларын түз жана кыйыр түрдө колдонуу аракеттери болбой койгон жок. [15]

Кыргыз адабиятынын материалдарын ичине алган эне тил окуулуктарынан башка улуттук көркөм сөз үлгүлөрүн жарыялап турууда "Эркин-Тоо", кийинчерээк "Жаңы маданият жолунда" басылмалары газета-окуу куралы, журнал-окуу китеби тариздүү үлгүлүү,

нарктуу роль ойногон. Буларга акын-жазуучулардын чыгармалары үзбөй жарыяланып, педагогикалык процессте окуу материалдары катары пайдаланылгандыгы айкын. Чын-чынында, эне тил окуу куралдарына караганда кыргыз адабияты боюнча окуу китептерин түзүүнүн "этногенезисинин" кийинчерээк башталышы, менимче, кокусунан болгон эмес, тескерисинче, анын объективдүү себептери бар. Биринчиден, алфавит түзүүнүн жана сабатсыздыкты жоюунун коомдук-педагогикалык, саясий-агартуучулук зарылдыгынан улам эне тил боюнча окуу китептерин даярдоо актуалдуу болгондугу талашсыз. Экинчиден, мектептердин окуу планында кыргыз адабияты предмет катары "декларацияга", "суверенитетке" ээ эмес болучу. Үчүнчүдөн, аталган жылдарды мектептерде түз жана кыйыр түрдө пайдаланылган ар түрдүү программалар (комплекттүү, Дальтон-план, комплекстүү-долбоор) кыргыз адабияты боюнча туруктуу окуу китептерин түзүүгө мүмкүнчүлүк берген эмес. Ошонун натыйжасында, адабий-көркөм материалдар кыргыз тили боюнча чыккан окуу куралдарындагы фонетикалык, грамматикалык, лексикалык темалардын мүнөзүнө жараша ар кандай планда иллюстрация катары берилген жана алиппеден кийин окуу үчүн хрестоматия формасында сунуш этилип, тематикалык принцип үстөмдүк кылат. Кийинчерээк, б.а., отузунчу жылдардан баштап класс-сабак системасына негизделген кыргыз адабияты боюнча окуу программаларын, окуу китептерин түзүүнүн олуттуу аракеттери башталат. [15]

Колдонулган адабияттар

1. Измайлов А.Э. Кыргызстандагы советтик мектептердин тарыхы. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1961, 54-60-бб.
2. Кыргыз ССР тарыхы. – Фрунзе: Кыргызстан, 1973, т. 2, 228-227-бб.
3. Культурное строительство Кыргызской ССР. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1957, 50-б.
4. Измайлов А.Э. Ошондо. – Бишкек, 195-197-бб.).
5. Ажыйман. Окуу-окутуу ишин уюштуруу системасы // Жаңы маданият жолунда. –1928, № 1.-5, 18-20-бб.
6. Данияров Б. Борбордук педагогика техникуму // Жаңы маданият жолунда, 1928, №2-6, 35-38-бб.).
7. Шамырза уулу С. Комплекс жолу менен сабак берүү // Жаңы маданият жолунда, 1929, № 6.-7, 27-29-бб.
8. Иманалиев К. Орто мектептерде кыргыз адабиятын окутуунун методикасынын негизги маселелери. – Фрунзе: Мектеп, 1973, 14-21-бб.
9. Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане. – Москва, 445-б.
10. Арабай уулу Ишенаалы. Кыргыз алиппеси. – Ташкент, 1924, 58-б.
11. Арабай уулу Ишенаалы, Карасай уулу Кусейин. Жаңылык. – Фрунзе, 1928, 82-б.
12. Тыныстан уулу Касым. Эне тилибиз. – Фрунзе, 1928, 70-б.
13. Тыныстан уулу Касым. Жаңы айыл. 1-баскыч мектептердин 1-бөлүмдөрү үчүн арналган окуу китеби. – Фрунзе, 1929, 74-б.
14. Сатыбалды уулу С., Арабай уулу И. Биздин мектеп. – Фрунзе, 1930, 70-б.
15. Ишекеев Н.И. 20-жылдардагы окуу китептеринин филологиялык-методикалык табияты // Жамунун жарчысы, 2021, № 1, с.61-64.

Рецензент: д-р педагогич. наук, проф., чл.-корр. АН КР Мамбетакунов Э.